

RÉGÉSZETI DOLGOZATOK

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZETÉBŐL

6.

DISSERTATIONES ARCHÆOLOGICÆ

EX INSTITUTO ARCHÆOLOGICO
UNIVERSITATIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATÆ

BUDAPEST, 1964.

IRODALOM

Megjegyzések a bresciai San Salvatore bazilika építéstörté-
netéhez

/Atti dell'ottavo Congresso di studi.sull'arte dell'alto
Medioevo. I-II.kötet. Milano 1962. Casa Editrice
Geschina./

A munka, amelyhez megjegyzéseket szeretnék fűzni az 1959. évi VIII. Koraközépkori Kongresszus /Verona-Vicenza-Brescia/ aktáihoz csatlakozó önálló kötet. Az 1949-ben megindult nagyszerű kongresszus-sorozat ötödik önálló kiadványaként megjelent I. kötet /Stucci e mosaici alto medioevali cimen/ a szóbanforgó VIII. ülésszaknak a korábbiakhoz képest bizonyos mértékig megváltozott profiljáról tanuskodik. A résztvevők ez alkalommal ugyanis meghatározott céllal ültek össze: a kora-középkori stukkó diszek és mozaikok megvitatására. A téma új, aktuális kutatásokhoz igazodott: a bresciai San Salvatore bazilikában felfedezett stukkókhoz és freskókhoz, a Veronaban és Vicenzaban a közelmúltban feltárt későantik - koraközépkori - mozaikokhoz; e nagyjelentőségű új leletek széleskörű művészettörténeti megismertetését és megvitatását tűzte célul. A beszámolók közel fele, 12 előadás elemzi a bresciai San Salvatore művészeti emlékeivel kapcsolatos problémákat, mindenképpen indokolt volt tehát, hogy a kongresszus aktáihoz ez alkalommal egy külön II. kötet is csatlakozzék "La chiesa di San Salvatore in Brescia" címmel. A minden igényt kielégítő kiállítású kötetben az ásatásokat, az építészeti emlékeket és a freskómaradványokat az ásatás vezetője G. Panazza, a stukkó diszeket pedig A. Peroni ismerteti és elemzi.

A San Salvatore bazilika egészen a közelmúltig

6 pár másodlagosan felhasznált, különböző antik oszloppal három hajóra osztott, az évszázadok folyamán többszörösen átalakított épület volt. Főhajóját a reneszánsz idején dongaboltozattal fedték be, ugyanekkor az épület strukturájában /pl. apszisok elbontása és átalakítása/ és külső megjelenésében /pl. ablakok/ is jelentős építészeti változtatásokat hajtottak rajta végre. Az épület eredeti stílusjegyeit a többszörös átalakítás és a toldozgatások legfeljebb zavarták, vagy elfedték, de végképp eltüntetni nem tudták. Így érthető, hogy történeti és helyi hagyományok alapján már korán felébredt a tudományos érdeklődés az ősrégi épület iránt: először P. Da Ponte végzett 1878-ban ásatásokat a főhajóban, majd 1940-ben G. Chierici kutatott a templomban. Az épület tervszerű műemléki helyreállítása 1956-ban kezdődött el. A dongaboltozatot lebontották és az előtűnt gerendanyilások alapján helyreállították a fa fedélszéket. Ugyancsak elbontották az épülethez ragasztott későbbi toldások nagy részét és a vakolatot kívül-belül leverték. Ennek folyamán olyan izgalmas építészeti részletek kerültek elő, amelyek lényegében lehetővé teszik a bazilika koraközépkori részleteinek helyreállítását. Az épület és művészeti emlékeinek hitelesítése céljából új módszeres ásatások indultak az épület belsejében. A G. Panazza vezette ásatások kisebb megszakításokkal 1961-ig tartottak.

Az alábbiakban elsősorban az ásatásokhoz, az ásatások során tett megfigyelésekhez és az előkerült leletekhez szeretnék néhány észrevételt fűzni. Megjegyzéseim alapján elsősorban az itt idézett monográfia, amelyet az ásató korábbi beszámolóinak adataival és 1962-ben és 1964-ben a helyszínen tett rövid látogatásom néhány megfigyelésével egészítetek ki.¹

Az ásatások menetéről Panazza előzetes beszámolókat² közölt; ezek, a régészeti adatok szempontjából néha jobban használható adataikkal, több ponton kiegészítik a monográfiát. Elméleti eredményei a feltárások előrehaladtával lé-

nyegesen módosultak, ami egy nagyszabású ásatás során természetes jelenség. S ha megjegyzéseim mégis inkább első be-számolóit igyekeznek alátámasztani, ez koránt sem jelenti a fenti tétel ellenkezőjét, hanem azt, hogy helyesebbnek tartom ásatási megfigyeléseire épített történeti következtetéseit, mint a későbbi eredményeket determináló művészet-történeti-stiluskritikai elméleteket. - De szabad legyen ehhez még valamit hozzáfűzni. Mivel az ásatások objektív nehézségek miatt nem érték el mindenütt az 1958-ban célul tűzött feladatokat /pl. a bazilikához csatlakozó monostor-épület feltárását/, a monográfiában lefektetett 1961 évi eredményeket - a szerzővel együtt - nem tekinthetjük lezárt-nak, - s ez egyben megjegyzéseinkre is vonatkozik. Annál is inkább így van ez, mivel a San Salvatore-ról megjelent és elsősorban a művészeti emlékek gondos leírásának és elemzésének szentelt kötetet nyilván követni fogja még a tulaj-donképpen régészeti ásatásoknak és leleteknek szánt ösz-szefoglalás.

A jelenlegi monográfia ugyanis az ásatásokról csak vázlatos áttekintést ad, ami régészeti következtetések ellenőrzése és levonása tekintetében nem mindig ele-gendő megnyugtató kép nyeresére. Eddig még nincs közzé-téve pl. olyan összesítő alaprajz, amely a jelenleg is fennálló és az ásatások során előkerült falak és épületek viszonyát megmutatná, illetve ilyen csak a kutatások ko-rábbi éveiből van.³ A jelen monográfia alapján tehát nem tisztázható magától értetődően a jelenlegi épület, a re-neszánsz, román kori, két koraközépkori és az egész komp-lexum alatt fekvő római épület viszonya. Az eddig közölt tervrajzok csak kivételesen tüntetik fel a kutatási ha-tárokat. A Da Ponte ásatásairól fennmaradt vázlatok, töb-bek között sírok helyszínrajzai sincsenek még feltüntetve vagy átvezetve az új alaprajzokra, - ennek következtében a korábbi ásatásokat a mostaniaktól, továbbá a rétegzá-vart okozó sírdulásoktól nem lehet megkülönböztetni. Az

ásatásokkal megállapított falakról a beszámolók és a monográfia eddig csak alaprajzokat, rendszerint már értelmezett vagy kiegészített alaprajzokat adnak, a falak szerkezetéről és a rétegviszonyokról még nem közöltek metszésrajzokat.⁴ Az egyes építési periodusokat, padlószinteket, stb. Panazza ugyan kitűnő fényképfelvételekkel dokumentálja, ezekből azonban - mivel a régi és új kutatási felületek az olvasó előtt nem ismeretesek - a meglehetősen bonyolult rétegekről még a részletes leírások /sőt helyszini szemle/ segítségével sem mindig nyerünk vizuális képet. Az ásatások során előkerült leletekből, noha ezeknek Panazza megérdemelten nagy figyelmet tulajdonít, a művészeti emlékeknek szentelt könyv csupán izelítőkeg mutat be, részletes leírásuk, főleg előkerülési körülményeik és együttesük ismertetése még hátravan. - Ugy látszik tehát, hogy a monográfiában az ásatás régészeti eredményei kissé háttérbe szorultak, ami annál sajnálatosabb, mivel ezáltal az építéstörténet szemelláthatóan a művészeti diszités függvényévé vált, mégpedig az ásatások megfigyeléseitől többé-kevésbé független művészettörténeti feltevések függvényévé.

A San Salvatoreban végzett ásatás nem mindennapi nehézségekkel járt, számos bravuros megoldást követelt, mivel a szűk és sztatikailag nem biztos templom belsejében több helyen 3 m-t meghaladó mélységig kellett zavaros rétegek során áthatolni. Eredményeként egymás alatt 3 épület bontakozott ki. Legfelül a mai /II/ bazilikáról kiderült, hogy eredetileg 3 apszisos, valószínűleg 12 oszlop-párral három hajóra osztott nagyméretű épület volt. A bazilika oszlopainak ritmusa, Panazza helyes megállapítása szerint, jellegzetesen ókeresztény, maga az épület, falazási technikája, ablakai a ravennai, gradoi, paranzoi, stb. bazilikákra emlékeztet. Az épület jelentős részben még fennálló falait diszítik az ujonnan felfedezett stukkók és freskók, amelyekről már az első beszámoló megállapítja, hogy szoros kapcsolatok fűzik a VIII. századi longobard művészet legfontosabb emlékeihez: a cividalei S. Maria della Valle és a castell-

seprio i S. Maria foris portas templomokhoz. E kapcsolatok, a régészeti megfigyelések, a falakon talált feliratok paleográfiaja, de elsősorban a bazilika építésére vonatkozó történeti adatok alapján az ásató 1959 végéig azon az állásponton volt: "che ormai piu nessuno potra negare sia quella fondata nel 754 da re Desiderio e della regina Ansa."⁵

A II. bazilika téglapadlósíntje alatt mintegy 50-60 cm-re kisebb, valószínűleg latin kereszt alakú, három apszisos templom került elő /I. templom/. Kőlapokkal borított padlóját megfigyelések szerint egyszer megújították vagy javították. A padló feletti feltöltésben ugyanennek az I. templomnak törmeléken freskómaradványai is előkerültek. Ezt az ismeretlen nevű templomot első ásatási beszámolóiban Panazza a padlójába beépített V-VI. századi kövek és a padlósíntje alatt talált ugyancsak V-VI. századi régészeti leletek alapján /- tehát objektív régészeti módszerrel -/ a II. bazilikánál mintegy 100-150 évvel korábbra, a VII. század első felére keltezte. Ez az I. templom a legutolsó megfigyelések szerint semilyen formában nem folytatódik a II.-ban, csupán száraz falazása szolgált a ráépített új bazilika alapjául. Az I. templom rendkívül hiányos és sérült padlósíntje alatt különböző időből származó kirabolt sírhelyek kerültek elő. Sírfarmája alapján némelyiknek sejthető a közelebbi kora, síraknaik régtegvizonyait nem ismerve, azonban építéstörténeti és relatív időrendi helyzetüket nem mindig látni tisztán.

A mai templom padlósíntje alatt 260-270 cm mélységben nagyszabású római épület került elő. Járósíntjét a több helyen épségben előbukkant mozaikfelületek és oszlopalapzatok jelzik. A már eddig is mintegy 40 x 40 m-es kiterjedésű hatalmas épület csak mint terminus post quem érdekel minket. Az ásatási megfigyelések szerint ez az épület a IV.-V. század határán tűzvésznek esett áldozatul.

A római padlószint és az I. templom padlószintje közötti 210 cm-t kitevő réteg keletkezése és keltezése az I. templom építéstörténetének döntő alapja, - annak tekinti az ásató is. Az alapvető kérdés az, hogyan jött létre: egyidejű feltöltés, rétegeződött feltöltődés avagy mindkettő révén? Utolsó beszámolójában és a monográfiában az ásató arra felé hajlik, hogy az egész 210 cm-es szint-emelkedés az I. templom építését közvetlenül megelőző mesterséges feltöltés lenne, amit az támasztana alá, hogy a rétegben különböző mélységben - a legutolsó vizsgálatok szerint - nagyjából egykoru leletanyag /elsősorban barbár cserepek és fésük/ fordulnak elő. Ilyenformán az egész feltöltést a benne talált legkésőbbi lehet keltezné.

Ez az érvelés kevésbé meggyőző. Panazza ásatási megfigyelései ugyanis rétegeződésre utalnak, első beszámolóí lépten-nyomon rétegekről beszélnek /pl. égési réteg, padló feletti réteg, középső réteg, felsőbb réteg, stb./, amelyek jól összeegyeztethetők a beszámolóiban és a monográfiában megadott különböző mélységi adatokkal.- Sztatikailag önmagában is valószínűtlennek tűnik, hogy egy új kőtemplom építéskor az alatta fekvő szilárd kőépület fölé, több, mint 2 méternyi laza törmeléket szórjanak, amit még az sem indokolna, ha a templomépítés helyéül kiszemelt terület környékén a római kor óta ekkora szintemelkedés következett volna be. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy ez a szintemelkedés csak az V. század eleje óta romokban heverő épület területét nem érintette. De mint említettem, Panazza ásatási megfigyeléseiben rendszeresen utal arra, hogy valamely leletcsoport a rétegsor melyik szintjében fordul elő nagyobb számban. E leletek, amelyek miatt új régészeti keltezésével épp a legdöntőbb pontokban nehéz egyetérteni, szerintem a feltöltődés rétegviszonyait tükrözik. Az alábbiakban legyen szabad az erre utaló adatokat röviden felsorakoztatnom.

- 122 -

A római épület eredeti padlószintje felett 50-60 cm-es rétegben III-IV. századi pénzek, római üvegtöredékek, vaskulcs, stb. kerültek elő. Felette az egész templombelsőben megfigyelhető /kis tanufal töredékekben ma is látható/ kemény járó /padló?/ szint foglal helyet, amely a későrómai törmelékréteget elvileg lezarta. Ezt az I. templom padlószintjétől kb. 170-220 cm között helyetfoglaló szintet D. rétegnek nevezem. Barbár leletet nem emlitenek a jelentések belőle, sőt a római leletek leírása még arra vonatkozólag is bizonytalanságban hagy, hogy az épület megérte volna a IV. század végét. E kérdésben a végső szót a pénzletek és a cserépanyag mondhatja majd ki, - annyi azonban valószínű, hogy itt későrómai pusztulási réteggel és felette keletkezett új szinttel állunk szemben. Ez egyben eleve kizárná azt a feltevést, hogy a koraközépkori építkezéseknek akár jogilag, akár sztatikailag bármiféle közüik lenne a VI-VII. századra már nem látható római épületromokhoz, amit a római épületet takaró új szinten kívül az I. templomnak a római épülettől eltérő tájolása bizonyít.

Aligha lehet azonban egyidejű feltöltődés a még fennmaradó 170 cm-es réteg is mivel: 1./ az I. templom padlószintje alatt mintegy 40-60 cm-ig eddig egyetlen beszámoló sem emlékezik meg leletekről, ami csak azzal magyarázható, hogy valójában ez, - illetve csak ez - a templom építését megelőző, helyesebben az építés során létrehozott mesterséges szintemelés /A. réteg/. 2./ a 90 cm alatti, általam itt C.-nek nevezett rétegben a fölötte fekvő /itt B.-nek nevezett/ rétegre jellemző barbár leletek a leírások szerint mindig a pilléralapozások környékén kerültek elő, tehát rétegtanilag nem hitelek. 3./ A 40-90 cm közötti B. rétegre jellemző barbár leletanyag koránt sem csak a templom területén fordul elő. 1896-ban a San Salvatorehoz tartozó S.Giulia kolostor közelében egy épület alapozásakor pontosan ugyanolyan be-

pecsételt diszítésű barbár kerámika, fésű, vas olló, stb. került elő,⁶ mint amelyet a templom belsejében Da Pontetól kezdve a mostani ásatásokig találtak. Ez a körülmény pedig nagyon megnehezíti a feltöltés elméletének elfogadását. 4./ 90 cm alatt /C.réteg/ olyan leletek kerültek elő, amelyek korábbiak a bepecsételt kerámikát tartalmazó B. rétegnél, - ami ismét arra utal, hogy a templom belsejében természetes rétegeződéssel számolhatunk. E rétegek kormeghatározása a mintának bemutatott válogatott leletek alapján nem könnyű, de mégsem lehetetlen.

A 90-170 cm-ig terjedő legvastagabb C. rétegben korhatározó egy ókeresztény mécses, amely Christogrammja alapján nem lehet IV. századi, hanem java V. századi; egy elefántcsontfaragvány töredéke Amorino ábrázolással, amely az ásató meghatározása szerint V-VI. századi és egy népvándorláskori bronz fibula. Mivel a monográfiában adott új építéstörténet abszolút időrendje elsősorban ezen a fibulán nyugszik, kérdésével behatóbban foglalkozunk. A kisméretű, félkörös fejlemezű, háromszögletes lábu fibulát Panazza H.Kühn egyik tanulmányára támaszkodva az I. templom padlószintje alatti legkésőbbi keltező leletnek tekinti, u.n. tridentioi-típusu fibulának. A tridentinoi típus H.Kühn szerint késői langobard és a 650-700 közötti időben volt használatban. Ez a keltezés önmagában is ingatag, hiszen a jellegzetes ész-italiai-alpesi fibulacsoportot nem a helyi régészeti alapkotból /pl. hiteles itáliai sírleletek segítségével/ keltezi, hanem egy Rajna-vidéki rokonnak mondott fibulás sír segítségével. A tridentinoi fibulákat N.Aberg, L.Franz, korábban E.Schaffran, legutóbb J.Werner praelangobard /keletigót-alpesi, keletigót-római, keletigót-langobard típusnak tartotta, tehát mindenesetre VI., legfeljebb korai VII. századnak. - Ez a kérdés azonban nem is lényeges számunkra, mivel fibulánk nem tridentinoi típusu, hanem jellegzetes V-VI. századi keleti germán forma, későrómai technikai kivitelben. Nyilván az utóbbi miatt vélte J.Werner a San Salva-

toreban talált fibulánkat "ladin-fibulának", s tette korát a VI-VII. századra. A fibula a valóságban azzal a tissens-st. hippolyti és korb-i fibulával rokon,⁷ amelyeket Kühn - szem-melláthatóan - indokolatlanul sorolt a tridentioni fibulák közé, - ez téveszthette meg Panazzát is. Keltezésére elég két adatot említeni. Kitűnő formai párhuzamát ismerjük Ostiából,⁸ tehát egy olyan városból, amely hosszú ideig keletigót uralom alatt volt, míg a langobard területektől mindig távol esett. Jó formai és technikai előzményét ismerjük továbbá a pannoniái Intercisa⁹ táborának, V. századi leletei közül, ami egyúttal korát is meghatározza, mivel az V. századon túl Pannoniában aligha lehet szó arról, hogy késő-római technikával készüljenek germánok számára ékszerek.

A 3 db későrómai pénzzel /de milyenekkel?/ és besimitott diszítésű kerámiával együtt 100-150 cm között előkerült kis keletgermán típusu fibula tehát nagyon is helyén van a C. rétegben, kora az V. század vagy a VI. század első fele. A D.nivó feletti vastag C. réteget tehát az eddig közölt leletek tanúsága alapján praelangobard /későantik-keletigót/ korinak és V-VI. századnak tart-hatjuk.

A 40-90 cm között elhelyezkedő B.réteg megítélését megnehezíti, hogy az eddigi leírások csupán leleteket és mélységi adatokat említenek belőle. Pedig mivel ez a réteg - mint láttuk - a templomon kívül is folytatódik, sőt adatok szerint egészen a kb. 150 m-re fekvő római színházig terjed és elég vastag is, valamiből állania kell. Föld - vagy cölöpházak nyomainak, földbemélyített kunyhóknak, szemétdödröknek vagy valamiféle más objektumnak kellene hozzá tartoznia. A réteg leletei ugyanis cserepekből, csontfésű töredékekből, vas kalapácsból, ollóból, stb. állanak, tehát mint azt már J.Werner helyesen felismerte, okvetlenül telepéhez tartoznak.

P. Rizzini az 1896. évi S. Giulia menti leleteket még kissé távan az V-IX. század közé keltezte. A San Salvatore besimitott cserepeit M. Bertolone gótnak, a bepecsételteket langobardnak határozta meg, ehhez a véleményhez csatlakozott az ásató is. A kormeghatározásukra felkért J. Werner elsősorban langobard kerámiának tekinti, korát pedig a VI. század végére és a VII. század első felére határozta meg. - Werner nagy vonalakban helytálló keltezését az eredeti cserepek anyagának a pannoniai langobard kerámia a közelmúltban jelentősen megsaporodott emlékeinek és az itáliai langobard sirkerámika anyagának és diszitésének ismeretében kissé tovább szűkíthetjük. A bemutatott cserepek nagyobb részén előforduló besimitott háló, bekarcolt hullámvonalköteg és vízszintes bordadisz, /az utóbbiak nem mediterrán amphora töredékek, mint Werner gondolta, hanem a langobardoknál és a gepidáknál már 568 előtt igen elterjedt fazékdiszítés/ végül, de nem utolsósorban a cserepeken szereplő bepecsételt minták kivétel nélkül általánosak már az 568 előtti langobard kerámián. Kormeghatározásra különösen fontosnak tartom a besimitott mintákat, mivel ezek már a pannoniai késő langobard fazekasságban is ritkák, Itáliában pedig általában a legkorábbi sirokban fordulnak elő, továbbá a cserepek egyértelműen "barbár" fekete-szürke anyagát, amely okvetlenül megelőzi azt az itáliai langobard temetőkből megfigyelhető folyamatot, amikor a langobard formákat és diszitést későrómai technikába viszik át. Mindezek alapján a San Salvatore B. rétegének langobard települését a Brexiát megszálló első langobard foglalók hagyományának tarthatjuk, korát a VI. század utolsó harmadára, legfeljebb a VII. sz. első évtizedeire, tehát Alichis-korára rögzíthetjük. A település eddig közzétett leletei semmiképpen nem élik túl a VII. század első évtizedeit. Összhangban vannak ezzel a keltezéssel az egy és kétoldalas pontkör diszes csontfésük is.

A feltöltődés leletei alapján az I. templom építésére az ásató legutóbbi munkáiban felvetett terminus post quem:

VII. sz. vége - VIII. sz. eleje, valamint az általa korábban lerögzített s általam újólaj javasolt: VI. sz. vége - VII. sz. eleje között pontosan egy évszázadnyi különbség van. Tekintve, hogy az I. templom padlószintje alól ennél az időnél későbbi lelet nincs, az eddig közzétett leletek és adatok alapján az I. templom építését a VII. század középső harmadánál későbbi időben alig lehet elképzelni. A Paulus Diacónustól VII. századi langobard nemesi központnak említett Brexiaban,¹⁰ amely egyuttal biztosan püspöki székhely is volt,¹¹ ebben az időben már nyilvánvalóan több kőtemplom is lehetett.

Az itt javasolt terminus post quem-et, mint láttuk tulajdonképpen Panazza állapította meg, s 1959-ig kitarított mellette. Az 1959 évi művészettörténész szemle azonban csakhamar más irányba terelte a figyelmet: a hangsúly szinte kizárólag a II. bazilika freskóinak és stukkóinak eredetére és keltezésére helyeződött át. Az új szemlélet iránymutatója elsősorban G. de Frankovich művészettörténeti elmélete, amely a San Salvatoreval közeli rokon cividalei Tempietto freskó és stukkó díszeit /s vele együtt a templomot/ a karoling reneszánsz IX. századi. Ha pedig ez így van, akkor az új elmélet szerint csak a teljesen elpusztult I. templom lehet az a San Salvatore monostor, amelyet oklevelek tanúsága szerint az utolsó langobard király Desiderius és felesége Ansa emeltek, míg a máig álló templom nyilván egykoru freskó és stukkó díszekkel. Az új elmélet régészeti alátámasztása az I. templom alatti 210 cm-es feltöltődés, tervszerű, egyidőben történt mesterséges feltöltésének feltételezése, amely esemény VIII. századi keltezését a C. réteg "tridentioni" fibulájának H.Kühn-féle keltezése támasztotta látszólag alá.

Az új művészettörténeti és régészeti keltezéssel mindössze 50-60 évre leszűkített két koraközépkori építési

perioduson belül azonban a valóságban továbbra sem látunk megbízható fogópontokat a két templom keltezéséhez. Az I. templom márvány padló roncsai közt másodlagosan átfaragott kövek is kerültek elő. Nagyobbrészüket Panazza meghatározása szerint római feliratos kő, V-VI. századi szarkofág; ugyanerre az időre keltez egy szép Jónás domborművet is. Az egyetlen töredék, amivel ujabban megkísérli a padló VIII. századi korát alátámasztani a híres bresciai páva-reliéf párjának néhány töredéke. Csakhogy egy új, alapos művészeti elemzés szerint¹² a híres páva-dombormű maga is VI. századi lenne /e keltezést első beszámolóiban az ásató is említi/, tehát összhangban van a padló többi faragott kövével. Ha ez a keltezés vitatható is, akkor sem támaszkodhat az építéstörténet olyan domborművekre, amelyek kormeghatározásában 200 évnyi eltérések mutatkoznak, különösen nem, ha arra gondolunk, hogy a megfigyelések szerint az I. padlót egy bizonyos később időpontban javították vagy megújították. Nem jutunk messzire a két templom alaprajzi vizsgálatával sem. Mind az I. templom latin kereszt, mind a II. bazilikális elrendezése olyan alaprajzi forma, amely az ásató gondos tanulmányai szerint, több évszázadon át él egymás mellett.

Ilyen nehézségek nyomán talán kissé érthető módon helyeződött át a hangsúly a II. bazilika freskóira és stukkóira. Az előzőt Panazza ismerteti és elemzi impozáns anyagismeréssel, az utóbbinál A. Peroni végzi el ezt a munkát. A freskók és stukkók kormeghatározása és stiluskritikai elemzése azonban egy olyan korszakban, amelyből alig maradtak ránk leletek, hiábavaló munkának tűnik. Mivel csak más ismeretlen vagy vitatott kora freskókkal /s melyik nem az?/ lehet őket összevetni, keltezésükben, s ez nemcsak a San Salvatore-ra vonatkozik, a legfinomabb stiluselemzések nyomán is többszáz évnyi ingadozások /esetünkben VIII, IX, XI. század/ vannak. A módszerek ingatóságára elég a bresciai freskóciklussal rokon castelsepriori freskókra utalni, amelyek kormeghatározásával lassan már egész könyvtárnyi irodalom foglalkozik.

A de Frankovich sugallta stiluskritikai keltezéshez igazodó építéstörténet a végső soron a következőképpen alakult: Az I. templom azonos azzal a monostorral, amely Desiderius uralkodása alatt 758-ban kezdett épülni, de kétős padlója alapján nincs kizárva, hogy építését néhány évvel korábban /?/ már Liutprand király elkezdte.¹³ Körülbelül félszázaddal később épült az 50-60 cm-el magasabb szinten álló mai bazilika, amely freskói és stukkói alapján a karoling reneszánsz alkotása. Új építésére utal egy Jámor Lajostól 814-ben megerősített oklevél, amelyben monasterium novum-nak nevezik. - Ez az építéstörténet azonban az eddig közölt adatok és leletek alapján komoly ellentmondásoktól terhes. Nézzük meg a még eddig nem érintett fontosabbakat.

Egyetlen olyan oklevelet, krónikát vagy más hira-dást sem ismerünk, amely a San Salvatore IX. századi építésére vagy akár átépítésére, újjáépítésére, megújítására utalna. A monasterium novum kifejezésről nem teljesen biztos, hogy magára a bazilikára vonatkozik, lehet ez még fel nem tárt monostor épület megnevezése is. Másrészt a novum kifejezés csak arra utal, hogy ezen a helyen új monostort, vagy éppenséggel egy régebbi monostor helyében újat építettek, de ennél többet nem mond. Elképzelhető, hogy az alig félszázada épített királyi monostor csak 50-60 évig állott fenn, és ezalatt a rövid idő alatt padlóját egyszer mégis megújították, tehát javították, mégis annyira megrözzant, hogy teljesen le kellett bontani és 50 cm-rel magasabb szinten újat építeni a helyébe?

Nem látom a II. bazilika építéstörténete szempontjából meghatározónak azt a körülményt sem, hogy a novum jelzót először csak 814-ben használják. A 672 táján Perctarit-tól emelt egyik ticinumi monostort ugyanis, Paulus Diaconus tanúsága szerint, még a késői VIII. században is novum-nak nevezték,¹⁴ pontosan ugyanugy, ahogyan a San Salvatore-ra még a 12. században is használják ezt a jelzót. Épp e két

fenti példa alapján teljes mértékben egyetérttek G.P. Bognetti észrevételével, aki a szóbanforgó 814 évi oklevélben nyilvánvaló lacunát lát s a helyes kifejezést quod vulgo appellitur monasterium novum alakban képzei.¹⁵

A novum jelzőből tehát csupán relativ /talán egy korábbi monostorhoz képest relative új/ állapot következik, de semmi képen sem építési dátum. A 758 évi alapítólevél és 760 évi megerősítése még nem is nevezhetik az épülőfélben lévő - hatalmas méretei alapján nyilván sok éven át épített - királyi monostort elkészülte előtt novum-nak. Annál inkább hívhatta így később a népnyelv, említheti így egy néhány évtizeddel későbbi forrás, bár a jelző a későbbi forrásokban sem általános.

A IX. századi építésre vonatkozó negativummal szemben a 758 és 760 évi oklevelek, egy 883 utáni krónika és 1438-ból ránkmaradt, de korábbi adatokra visszamenő egyházi feljegyzések egyöntetűen arról vallanak, hogy a bresciai San Salvatore monostort és egyházat Desiderius és Ansa alapították és építették, későbbi új monostor építéséről semmiféle adat nem szól. Alig kétséges, hogy ezek a dokumentumok a fennálló és nem a teljesen lebontott monostorra vonatkoznak, - Szerintem ez az a döntő adat, amelyhez minden más igazodik. Valamennyi relativ időrendi adatot, legyen az korábbi egyházi épület, egykoru vagy későbbi kifestés és stukkódíszítés, épületátalakítás, stb. ehhez a fix ponthoz rögzítve magáról az épületről lehet és kell leolvasni.

Az építéstörténet utolsó megfogalmazása a fenti oklevelés adatokat az I. templomra vonatkoztatja. E téren azonban nehézséget okoz a 758 januári alapítólevél egyik pontja, amely többek között arról emlékezik meg, hogy a monostor építéséhez a korábbi épületmaradványokat is átengedte annak idején Desideriusnak Aristulf király. Ebből annyi világos, hogy az új monostor építésére kiszemelt helyen királyi, illetve köztulajdonban lévő épület állott. A hely összefüggései-

ben olvasva, szerintünk utalás egy jóval korábban épült, de már romos vagy omladozó királyi vagy hercegi monostorra és templomra, nyilván a VII. századi I. templomra. A monográfia viszont a köz, illetve királyi tulajdonban lévő római romokra vonatkoztatja a szöveget, ám ugyanakkor adós marad annak a következtetésnek a levonásával, hogy ezek szerint a 210 cm-es feltöltést összes leleteivel együtt csak 758-ban emelték volna. Ez a kevéssé valószínű feltevés az ásatási megfigyelésekkel annyira ellentétben áll, hogy további boncolgatását mellőzhetjük.

Még néhány problémáról. Az eddig közzétett dokumentumokban nem találtam teljesen megnyugtató adatokat arra nézve, hogy a főhajó falát borító nagy freskókompozíció teljesen egykorú lenne. A déli főhajófal 2.sz. mezéjében ugyanis egy derékba vágott nagyméretű alak látható, amelynek felső részét a falat borító kompozíció felső szegélydisze fedi, de magán az alakon is felismerhetők a későbbi freskó nyomai. Itt tehát kétségtelenül két egymásra festett freskóréteggel állunk szemben, amelynek kérdésére a könyv nem tér ki részletesen. Mit jelent ez a kettős freskóréteg? A számos lehetőség közül az tolu előtérbe, hogy talán a jelenlegi bazilika egyik korábbi kifestésének az egyetlen maradványa, ami alátámasztaná a jelenlegi nagy freskóciklus későbbi, mondjuk IX. századi, eredetéről vallott nézeteket.

A freskóciklus alsó szegélyét az oszlopok arkádja fölött feliratos szalag zárja le. A szalagfelirat olvasásáról, megfejtéséről a monográfia sajnos csak szűkszavuan tájékoztat. Az egyik vizsgálati eredmény a VIII. századra, a másik a VII. század végétől a IX. század közepéig terjedő időre keltezi a betűtipusokat. Elgondolkoztató a déli főhajó egyik helyén világosan olvasható ... REGNANTEM DESIDERIUM szövegü töredék, amely csak egyféleképpen értelmezhető, az oklevelekben meg-

jelölt alapítóra. Betűtípusai a langobard udvari rusticara emlékeztetnek és nem a karoling írásmódokra. E szöveg vitatott folytatása, továbbá más izgalmas történeti szövegtöredékek /pl. a POPS EQVI VI REGNANTIVUM/ még olyan történeti lehetőségeket¹⁶ rejtenek magukban, amelyek a San Salvatore történetéről mindenesetre legalább annyit elárulnak, mint a művészeti maradványok.

A megfigyeléseket és új feltevéseket a következőkben foglalhatom össze:

1./ Az I. templom alatt négy különböző kora réteg foglalt egymás fölött helyet. Alulról fölfelé: D. későrómai pusztulási törmelék /IV-V.század/ és a felette keletkezett új járószint. C. V-VI. századi későantik-keletigót feltöltődés, B. Alichis-kori langobard település, VI. század utolsó harmada, VII. század eleje. A. az I. templom építését megelőző föld feltöltés. - E rétegsort a teljesen kitisztított templom belsőben többé nem lehet ellenőrizni, e feltevésem helyességét csak a bazilikán kívül tervezett új ásatások dönthetik el.

2. Az I. templom a VII. század középső harmadában, - ha nem első felében - épült. Padlójába, amelyet később kijavítottak vagy megújítottak, késő-antik -korai keresztény faragott köveket építettek be. E templom falait már freskók borították.

3. Az I. templom és monostor elbontása után az alapok részbeni felhasználásával építtette a 758 utáni években Desiderius és Ansa az 50 cm-rel magasított szintű, téglapadlóju, háromhajós, - részben mindmáig fennálló - pompás királyi bazilikát és monostort leánya Ansilperga részére, amely helyi hagyomány szerint magának Ansanak is temetkezőhelye lett. A bazilika falát nagy valószínűséggel már Desiderius korában freskók /és az alapítóra utaló felirat?/ díszítették, ez azonban nem biztosan azonos a közelmúltban feltárt, későbbinek tar-

tott, nagy freskóciklussal.

A bresciai San Salvatore bazilika tehát az itáliai langobard építészet eddigi legmonumentálisabb ránkmaradt alkotása.

Egy régészeti ásatásokkal és műemléki falvizsgálatokkal feltárt évezredes épületkomplexum korát, építési periódusait, diszitési korszakait objektív vizsgálatok határozzák meg. Ezek: a templom belső és külső rétegeinek pontos tisztázása; a rétegek, padlók és sirok viszonyának rögzítése; a rétegekből és sirokból kikerült leletek, továbbá a sírformák és temetkezési szokások aprólékos vizsgálata; az egyes építési periódusok, - jelentkezzenek azok az alapokban, padlóban, falakban vagy a vakolásban - relatív sorrendjének pontos rögzítése és összevetése a rétegekkel, sirokkal, stb; az előkerült feliratok, betűtipusok, nevek és szövegek gondos epigrafikai elemzése. A tisztázott relatív időrend, építési periódusok és esetleges abszolút időrendi támpontok terminus ante és post quemjei között az oklevelek és történeti források igazítanak el, ezek töltik meg élettél a csontvázat. Csak a tények ilyen rögzítése után kerülhet sor a komplexum művészettörténeti vizsgálatára: az alaprajzi kapcsolatok, a diszitó stílus a festészeti és plasztikai emlékek elemzésére; stílus hatások, művészeti körök, mesterek és műhelyek tisztázása. Akármilyen vonzó is legyen az utóbbi feladat, az anyagközlés tényleges sorrendjét annak veszélye nélkül nehéz megfordítani, hogy bizonytalan eredményeket nyerjünk.

Ezek azok a szempontok, amelyek a fenti régészeti megjegyzésekre indítottak. S ezek miatt tekintünk nagy várakozással Panazza professzor további ásatásai és az összes ásatási megfigyelések együttes közlése elé, amelyek nyilván méltóképpen kiegészítik majd a jelen monográfiában mintaszerűen közzétett szép és fontos művészeti emlékek elemzését.

Jegyzetek

1. Köszönetemet fejezem ki Dr. G. Panazzanak a bresciai Musei Civici e Pinacoteca igazgatójának, amiért volt kedves az ásatáson személyesen kalauzolni és lehetővé tette a leletek megtekintését.
2. G. Panazza: Ricerche in S.Salvatore di Brescia / Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters, Graz-Köln 1961 /139-153; Uő. Le scoperte in S.Salvatore in Brescia. Arte lombarda V/1960/ Nr. 1. 13-21; Uő. La basilica di S.Salvatore in Brescia. Arte lombarda V/1960/ Nr.2 162-186; Uő. L'arte del secolo VII. al secolo XI /Storia di Brescia I. Brescia 1964/ 521.-
3. Az 1958. évi állapotra G. Panazza: Ricerche i.m. 1. és 2. kép, az 1959. évihez uő. Le scoperte i.m. A. és B.kép.
4. Nem veszi át pl. a monográfia az egyik beszámolónak régészeti szempontból fontos metszetrajzait sem mind /G.Panazza, La basilica i.m. D. és E.kép/.
5. Uő. Ricerche i.m. 19.
6. P.Rizzini, Supplemento agli oggetti barbarici raccolti nei civici Musei di Brescia /Illustrazione dei Civici Musei di Brescia, Brescia 1914/ 37-38., és tábla 1-14.kép.
7. H.Kühn. Festschrift Fritz Fremersdorf /Köln 1960/ 123-, 29. t. 23 és 30.t. 25.
8. Kiállítva az ostiai muzeumban.
9. Közöletlen a dunaujvárosi muzeumban.
10. Paulus Diaconus. Hist. Lang.V.36.

11. G.P. Bognetti, La Brescia dei Goti e dei Longobardi /Storia di Brescia I. i.m./ 395, - a 679-ben említett Deusdedit püspökről uő. 421.
12. A.Tagliaferri, Il pavone del Museo Cristiano di Brescia /Miscellanea di Studi Bresciani sull'alto Medioevo, Brescia 1959 /55-71.
13. A történeti keletezésben zavart okozó állítólagos Liutprand felirat hitelességét a szerző is kétségbe vonja. Mint azt dr. Tagliaferrivel volt alkalmunk megállapítani, a "felirat" Liutprand törvénykönyvéből összeállított esetlen köholmány.
14. Paulus Diaconus, Historia Lang. V.34.
15. Storia di Brescia I. i.m. 458.
16. Pl. a G.P. Bognettitől elfogadott Bischof-féle olvasat, amely szerint a Desiderius szöveg HLV /dovicus/ folytatása Jámbor Lajosra utalna, s ez keltezné a felső freskóréteget. /Storia di Brescia I. i.m. 459-460/.